

Ivo Andrić – Pismo iz 1920

Mart mesec 1920. godine. Železnička stanica u Slavonskom Brodu. Ponoć prošla. Sa neodređene strane duva vetar, koji ovako neispravnim i od putovanja zamorenim ljudima izgleda hladniji i jači nego što je. U visini promiču zvezde između uzvitlanih oblaka. U daljini, po nevidljivim kolosecima kreću se kreću se brže ili sporije, žute i crvene svetlosti zajedno sa prodornim glasom kondukterskih pištaljki ili otegnutim zviždukom lokomotiva, u koji mi putnici unosimo melanholiju naše zamorenosti i čamotinju dugog, zlovoljnog čekanja. Pred stanicom, pored prvog koloseka, sedimo na koferima i čekamo voz kome ne znamo ni čas dolaska ni čas odlaska; jedino što znamo, to je da će biti prepun, nabijen putnicima i prtljagom. Čovek koji sedi pored mene moj je davnašnji poznanik i prijatelj koga sam za poslednjih pet-šest godina izgubio iz vida. Zove se Maks Levenfeld, lekar je i lekarski sin. Rodio se i odrastao u Sarajevu. Otac mu je kao mlad lekar napustio Beč i nastanio se u Sarajevu, gde je stekao veliku praksu. Poreklom su Jevreji, ali već odavno pokršteni. Majka mu je rodom iz Trsta, kći italijanske baronice i austrijskog pomorskog oficira, potomka francuskih emigranata. Njenog stasa, hoda i gospodstvenog načina odevanja sećaju se dva naraštaja Sarajlija. To je bila jedna od onih lepotica čiju lepotu i najdrskiji i najsiroviji ljudi gledaju sa poštovanjem i obzirom kojeg inače nemaju. Zajedno smo išli u sarajevsku gimnaziju, samo što je on bio za tri razreda preda mnom, što u tim godinama znači mnogo. Sećam se nejasno da sam ga primetio čim sam došao u gimnaziju. On je tada pošao u četvrti razred, ali se još odevao kao dete. To je bio snažan dečak, Švapče, u marinskom odelu tamno modre boje, sa lengerima izvezenim u uglovima široke mornarske kragne. Nosio je još uvek kratke pantalone. Na nogama plitke crne cipele savršenog oblika. Između belih kratkih čarapa i pantalona – goli snažni listovi, rumeni od krvi i već osuti svetlim maljama. Tada između nas nije bilo i nije moglo biti dodira. Sve nas je delilo – godine, izgled i navike, imovno stanje i društveni položaj naših roditelja. Ali mnogo bolje ga se sećam iz docnijeg vremena, kad sam ja bio u petom a on u osmom razredu. Tada je to već bio protegljast mladić svetlih očiju, koje su odavale neobičnu osetljivost i veliku živost duha, dobro ali nehatno odeven, sa bujnom plavom kosom koja mu je

stalno padala u jakim, nemirnim bičevima, čas s jedne čas s druge strane lica. Sreli smo se i zbližili prilikom neke diskusije koju je jedna grupa naših drugova iz viših razreda vodila u parku na klupi. U tim našim đačkim raspravama nije bilo granice ni obzira, pomerani su svi principi i praskavim rečima minirani čitavi duhovni svetovi u temeljima. Sve je, naravno i posle toga ostajalo na svom mestu, ali te strasne reči bile su značajne za nas i sudbinu koja nas čeka, kao neko nagoveštanje velikih podviga borbenih vremena i teških lutanja, koja tek imaju da dođu. Kad sam posle jedne žive diskusije, ustreptao od uzbuđenja i ubeđen u svoj trijumf (isto tako kao što je to bio i moj protivnik u diskusiji), krenuo kući, Maks mi se pridružio. Bilo je to prvi put da ostanemo nas dvojica nasamo. To mi je laskalo i dokazalo moj pobeđnički zanos i visoko mišljenje o sebi. On se raspitivao šta čitam i gledao me pažljivo, uzbuđeno. Odjednom on zastade, pogleda me pravo u oči i reče na čudno miran način: - Znaš, hteo sam da ti kažem da nisi tačno citirao Ernsta Hekela. Osetih kako pocrveneh i kako se zemlja lagano krenu ispod mojih nogu i opet se vrati na svoje mesto. Naravno da sam pogrešno citirao; moj citat je bio iz neke jeftine brošure, nesigurno zapamćen i, verovatno, rđavo preveden. Sav moj dojakošnji trijumf pretvorio se u grižu savesti i osećanje stida. Modre svetle oči su me gledale bez sažaljenja, ali i bez najmanjeg traga zloradosti ili nadmoćnosti. I Maks ponovi moj zlosrećni citat u ispravljenom obliku. A kad smo došli pred njegovu lepu kuću na obali Miljacke, on me steže čvrsto za ruku i pozva me da dođem sutra posle podne kod njega da razgledam njegove knjige. To poslepodne bilo je za mene doživljaj. Video sam prvu pravu biblioteku u životu i bilo mi je jasno da vidim svoju sudbinu. Maks je imao nemačkih i nešto italijanskih i francuskih knjiga koje su pripadale njegovoj majci. On mi je sve to pokazivao sa mirom na kom sam mu zavidio još više nego na knjigama. To i nije bila zavist, nego osećanje bezgraničnog zadovoljstva i silna želja da se i ja jednog dana tako slobodno krećem po tom svetu knjiga iz kojih, čini mi se, biju svetlost i toplina. On je i sam govorio kao da iz knjige čita, slobodno, i kretao se bez hvalisanja u tom svetu slavnih imena i velikih ideja, dok sam ja „drhtao od uzbuđenja, od sujete, stideći se velikana među koje ulazim i strahujući od sveta koji sam napolju ostavio i u koji mi se valja vratiti. Te poslepodnevne posete kod starijeg druga stale su da se ponavljaju i da bivaju češće. Naglo sam se usavršavao

u nemačkom jeziku, počeo sam da čitam italijanski. Nosio sam i kući, u svoj sirotinjski stan, te lepo povezane strane knjige. Zaostao sam u učenju školskih predmeta. Sve što sam čitao izgledalo mi je kao sveta istina i uzvišena obaveza za mene lično, kojoj se ne mogu oteti ako neću da izgubim ugled u svojim očima i svaku veru u sebe. Znao sam samo jedno: da treba sve to čitati, i da treba pisati takve ili slične stvari. Ni na što drugo u životu nisam pomišljao. Jednog dana se naročito sećam. Bio je maj mesec. Maks se spremao za maturu, ali bez uzbuđenja i primetnog napora. Odveo me je pred mali odvojen orman na kome je zlatnim slovima pisalo: Helios Klassiker-Ausgabe. I sećam se da mi je rekao da je orman kupljen zajedno s knjigama. Meni je čak i orman izgledao kao svetinja i njegovo drvo prožeto svetlošću. Maks je izvadio jednu svesku Getea i stao da mi čita Prometeja. Počeo je nekim novim, meni dotle nepoznatim glasom, i odmah se videlo da je dosad bezbroj puta pročitao tu pesmu: Pokrij svoje nebo, Zevse, oblaka tmušom i kušaj, kao ludo dete što obezglavljuje čkalj, svoju snagu na hrašću u bregovima! Ali mi zemlju svoju moraš ostaviti i kolibu, koju mi ne podiže ti, i ognjište moje, na čijem ognju mi zavidiš! Na kraju, lupao je pesnicom odmereno ali snažno o ručicu fotelje u kojoj je sedeo; kosa mu je pala s obe strane lica oblivenog rumenilom. Evo me gde sedim, stvaram ljude po svojoj slici, rod meni ravan, da trpi, da plače, da uživa i da se raduje, i da se ne osvrće na tebe, kao ni ja! To je bilo prvi put da ga takvog vidim. Slušao sam sa divljenjem i lakim strahom. Onda smo izašli napolje i u toplom sumraku nastavili razgovor o pesmi. Maks me je pratio do moje strme ulice, a zatim ja njega opet do obale, pa on mene, pa ja njega. Noć uhvatila i svet je počeo da se proređuje, a mi smo jednako premeravali taj put, raspravljajući o smislu života i poreklu bogova i ljudi. Jednog trenutka sećam se naročito dobro. Kad smo prvi put stigli u svoju neuglednu ulicu i stali kod nekih nagnutih sivih taraba, Maks je čudno ispružio levu ruku preda se i rekao mi nekako toplo, poverljivo: - Znaš, ja sam ateist. Nad povaljenom ogradom cvala je u gustom spletu zova i širila jak, težak miris koji mi je dolazio kao miris života samog. Veče je bilo svečano, sve oko nas tiho, a kupola neba iznad mene, puna zvezda, izgledala mi je kao nova. Os uzbuđenja nisam umeo ništa da kažem. Osećao sam samo da se nešto važno desilo između mene i ovoga starijeg druga i da se sada ne možemo prosto rastati i otići svaki svojoj kući. Tako smo i ostali

šetajući do neko doba noći. Maksova matura nas je rastavila. On je otišao u Beč da studira medicinu. Jedno kratko vreme smo se dopisivali, ali prepiska je zapela. Viđali smo se ponekad o raspustu, ali bez stare prisnosti. Zatim je došao rat, koji nas je potpuno rastavio. A sada, posle nekoliko godina, mi smo se našli, evo opet, na ovoj ružnoj i dosadnoj stanici. Putovali smo od Sarajeva dovde istim vozom, a nismo to znali i tek ovde smo se videli; sad čekamo neizvesni dolazak beogradskog voza. U nekoliko reči ispričali smo jedan drugom kako smo proveli rat. On je već prve godine rata završio studije, a zatim je bio kao lekar na svim austrijskim frontovima, služeći uvek u bosanskim pukovima. Za vreme rata otac mu je umro od pegavog tifusa, a majka je napustila Sarajevo i preselila se u Trst kod svojih. Maks je proveo nekoliko poslednjih meseci u Sarajevu, koliko mu je trebalo da uredi svoje stvari. U sporazumu sa majkom prodao je onu očevu kuću na obali Miljacke i veći deo stvari. Sad putuje u Trst majci, a odande misli dalje, u Argentinu, možda i u Boliviju. Ne izjašnjava se otvoreno o tome, ali tek napušta Evropu zauvek. Maks je okrupnjao od života na frontu, ogrubeo, odeven je kao neki preduzimač, koliko mogu da vidim. U mraku nazirem njegovu jaku glavu sa bujnom svetlom kosom i slušam njegov glas, koji je u toku godina postao dublji i muškiji, i njegov sarajevski izgovor u kome su suglasnici umekšani a samoglasnici mutni i otegnuti. U jeziku mu se osećala uopšte izvesna nesigurnost. On je govorio i sada kao da čita, upotrebljavao je mnogo neobičnih knjiških, naučnih izraza. Ali to je bilo jedino što je ostalo od nekadašnjeg Maksa. Inače, pomena nije bilo o poeziji ni o knjigama. (Niko se ne seća više Prometeja.) Govorio je nešto najpre o ratu uopšte i to sa velikom gorčinom, više u tonu nego u rečima, sa gorčinom koja i ne očekuje da će biti shvaćena. (Za njega u ovom velikom ratu nije bilo, tako reći protivničkih frontova, oni su se pomešali, prelivali jedan u drugi i stapali potpuno. Opšte stradanje zastrlo mu je vid i oduzelo razumevanje za sve ostalo.) Sećam se da sam ostao zaprepašćen kad je rekao da čestita pobednicima i – da ih duboko žali, jer pobeđeni vide na čemu su i šta treba da rade, dok pobednici još i ne slute šta ih čeka. Govorio je jetkim i beznadežnim tonom čoveka koji je mnogo izgubio i sad može da govori šta hoće, znajući dobro i da mu za to niko ništa ne može, i da mu to ništa ne pomaže. Posle toga velikog rata sretalo se među inteligentnima dosta takvih kivnih ljudi, kivnih na neki naročit način, na nešto, neodređeno u

životu. Ti ljudi nisu nalazili u sebi ni sposobnost da se mire i prilagođavaju, ni snagu za velike odluke u protivnom pravcu. On je, činilo mi se u tom trenutku, bio jedan od tih. Ali naš razgovor je brzo zapeo, jer ni on ni ja nismo želeli da se prepiremo u ovoj noći, na neobičnom mestu viđenja, posle toliko godina. Zato smo govorili o drugim stvarima. Upravo, govorio je on. Govorio je i sada onim svojim biranim rečima i složenim rečenicama, kao čovek koji živi više sa knjigama nego sa ljudima, hladno i stvarno, bez okolišenja i ulepšavanja, onako kao kad otvorimo medicinski udžbenik i nađemo u njemu simptome svoje bolesti. Nudim ga cigaretom, ali on kaže da ne puši, i to izgovara naglo, gotovo sa strahom i odvratnošću. I dok ja palim jednu cigaretu o drugu, on govori nekako usiljeno bezbrižno, kao da time odgoni druge, teže misli: - Eto, nas dvojica smo se dohvatili širokog kolosjeka, a to znači: uhvatili smo kvaku vrata koja vode u veliki svijet. Ostavljamo Bosnu. Ja se u nju nikad ni vratiti neću, ali ti hoćeš. - Ko zna? - upadom zamišljeno, gonjen onom naročitom sujetom po kojoj mladi ljudi vole da svoju sudbinu vide u dalekim zemljama i na neobičnim putevima. - Ne, ne ti ćeš se svakako vratiti - kaže moj saputnik pouzdano kao da postavlja dijagnozu - a i ja ću se cijelog života nositi sa sjećanjem na Bosnu, kao sa nekom bosanskom bolešću kojoj je uzrok, ni sam ne znam pravo, da li u tome što sam se u Bosni rodio i odrastao ili što se nikad neću vratiti u nju. Svejedno. Na neobičnom mestu, u neobično doba i razgovor postaje neobičan, pomalo kao u snu. Gledam iskosa krupno zgrčenu siluetu nekadašnjeg druga pokraj sebe i mislim: mislim kako malo liči na onoga mladića što je udarao pesnicom i recitovao: Pokrij svoje nebo, Zevse! ... - mislim šta će biti od nas ako nas život i dalje bude menjao ovako brzo i ovako duboko, mislim da su samo promene koje zapažam na sebi dobre i pravilne. I dok sve to mislim, najednom primećujem da drug do mene opet govori. Trgnuvši se iz svojih misli, slušam ga pažljivo. Tako pažljivo da mi se čini da su oni stanični šumovi oko mene umukli i da samo njegov glas romori u vetrovitoj noći. - Da, dugo vremena ja sam zaista mislio da ću kao i otac mi, provesti život liječeći sarajevsku djecu i da ću, kao i on ostaviti kosti na groblju u Koševu. Već ono što sam vidio i doživio u bosanskim regimentama za vrijeme rata pokolebalo me je u tome, ali kad sam ljetos demobilisan i proveo svega tri mjeseca u Sarajevu, meni je postalo jasno da ja tu neću moći ostati i živiti. A sama pomisao da živim u Beču, Trstu ili kojem

drugom austrijskom gradu, izaziva u meni odvratnost, odvratnost do povraćanja. I zato sam počeo da pomišljam na Južnu Ameriku. - Dobro, može li da se zna šta je to od čega ti bježiš iz Bosne? – pitao sam ja s neobazrivošću sa kojom su tada ljudi mojih godina postavljali pitanja. - Pa, može da se zna, samo to nije lako ovako u prolazu, na stanici, ukratko kazati. A kad bih ipak morao jednom riječju da kažem šta je to što me goni iz Bosne, ja bih rekao: mržnja. Maks naglo ustade, kao da je u svom govoru odjednom udario o nevidljivu ogradu. I ja izronih na stvarnost hladne noći na železničkoj stanici u Slavonskom Brodu. Vetar je bivao sve jači i sve hladniji, svetlosti su žmirkale i promicale u daljini, sitne lokomotive su zviždale. Nad nama je nestalo i ono malo neba sa retkim zvezdama, samo magla i dim stvaraju dostojan pokrivač za ovu ravniciu na kojoj čovek, čini mi se, do očiju tone u crnu masnu oraniciu. U meni se javi, i naglo poraste, ljuta i nasrtljiva želja da pobijem njegovo tvrđenje, iako mi ono nije bilo dovoljno jasno ni razumljivo. Obojica smo zbunjeni ćutali. Teško je ležalo to ćutanje između nas u noći, i nije se moglo predvideti koji će od nas dvojice prvi progovoriti. U tom trenutku začu se iz daljine tutanj brzog voza i odmah zatim njegov težak pisak, potmuo, kao da dolazi ispod betonskog svoda. Cela stanica odjednom ožive. Stotine dotad nevidljivih prilika digoše se u tami i počеше da trče u susret vozu. Skočismo i nas dvojica, a gužva u koju smo zapali sve više nas je rastavljala. Uspeo sam samo još da mu doviknem svoju beogradsku adresu. Posle dvadesetak dana primio sam u Beogradu pozamašno pismo. Po krupnom rukopisu nisam mogao da poznam od koga. To mi je iz Trsta pisao Maks na nemačkom jeziku.

Dragi, stari prijatelju,

Kad smo se ono slučajno sreli u Slavonskom Brodu, naš razgovor je bio iskidan i mučan. I da smo imali mnogo bolju priliku i više vremena, ne verujem da bismo se sporazumeli i sve izveli na čistinu. Neočekivani susret i nagli rastanak onemogućili su to potpuno. Spremama se da napustim Trst, gde mi živi majka. Odlazim u Pariz, gde imam neke rođake sa majčine strane. Ako mi tamo kao strancu dozvole lekarsku praksu, ostaću u Parizu; ako ne, idem zaista u Južnu Ameriku. Ne verujem da će ovo nekoliko

nepovezanih stavova što ih u brzini pišem moći potpuno objasniti stvar i opravdati u tvojim očima moje bežanje iz Bosne. Šaljem ih ipak, jer osećam da ti dugujem odgovor i jer, sećajući se naših đачkih godina, želim da me ne shvatiš pogrešno i ne gledaš u meni običnog Švabu i «kuferaša» koji olako napušta zemlju u kojoj se rodio, u trenutku kad ona počinje slobodan život i kad joj je potrebna sva snaga. Da pređem odmah na stvar. Bosna je divna zemlja, zanimljiva, nimalo obična zemlja i po svojoj prirodi i po svojim ljudima. I kao što se pod zemljom u Bosni nalaze rudna blaga, tako i bosanski čovek krije nesumnjivo u sebi mnogu moralnu vrednost koja se kod njegovih sunarodnika u drugim jugoslovenskim zemljama ređe nalazi. Ali vidiš, ima nešto što bi ljudi iz Bosne, bar ljudi tvoje vrste, morali da uvide, da ne gube nikad iz vida: Bosna je zemlja mržnje i straha. Ali da ostavimo po strani strah koji je samo korelativ te mržnje, njen prirodan odjek, i da govorimo o mržnji. Da, o mržnji. I ti se instinktivno trzaš i buniš kad čuješ tu reč (to sam video one noći na stanici), kao što se svaki od vas opire da to čuje, shvati i uvidi. A stvar je baš u tome što bi to trebalo uočiti, utvrditi, analizirati. I nesreća je u tome što se niko neće i ne ume da učini. Jer, fatalna karakteristika te mržnje i jeste u tome što bosanski čovek nije svestan mržnje koja živi u njemu, što zazire od njenog analiziranja, i – mrzi svakog ko pokuša da to učini. Pa ipak, činjenica je: da u Bosni i Hercegovini ima više ljudi koji su spremni da u nastupima nesvesne mržnje, raznim povodima i pod raznim izgovorima, ubijaju ili budu ubijeni, nego u drugim po ljudstvu i prostranstvu mnogo većim slovenskim i neslovenskim zemljama. Ja znam da mržnja, kao i gnev, ima svoju funkciju u razvitku društva, jer mržnja daje snagu, a gnev izaziva pokret. Ima zastarelih i duboko ukorenjenih nepravdi i zloupotreba, koje samo bujice mržnje i gneva mogu da iščupaju i otplave. A kad te bujice splasnu i nestanu, ostaje mesto za slobodu, za stvaranje boljeg života. Savremenici vide mnogo bolje mržnju i gnev, jer pate od njih, ali potomstvo će videti samo plodove snage i pokreta. Znam ja to dobro. Ali ovo što sam gledao u Bosni, to je nešto drugo. To je mržnja, ali ne kao neki takav momenat u toku društvenog razvitka i neminovan deo jednog istorijskog procesa, nego mržnja koja nastupa kao

samostalna snaga, koja sama u sebi nalazi svoju svrhu. Mržnja koja diže čoveka protiv čoveka i zatim podjednako baca u bedu i nesreću ili goni pod zemlju oba protivnika; mržnja koja kao rak u organizmu troši i izjeda sve oko sebe, da na kraju i sama uquine, jer takva mržnja, kao plamen, nema stalnog lika ni sopstvenog života; ona je prosto oruđe nagona za uništenjem ili samouništenjem, samo kao takva i postoji, i samo dotle dok svoj zadatak potpunog uništenja ne izvrši. Da, Bosna je zemlja mržnje. To je Bosna. I po čudnom kontrastu, koji u stvari nije tako ni čudan, i možda bi se pažljivom analizom dao lako objasniti, može se isto tako kazati da je malo zemalja u kojima ima toliko tvrde vere, uzvišene čvrstine karaktera, toliko nežnosti i ljubavnog žara, toliko dubine osećanja, privrženosti i nepokolebljive odanosti, toliko žeđi za pravdom. Ali ispod svega toga kriju se u neprozirnim dubinama oluje mržnje, čitavi uragani sapetih, zbijenih mržnji koje sazrevaju i čekaju svoj čas. Između vaših ljubavi i vaše mržnje odnos je isti kao između vaših visokih planina i hiljadu puta većih i težih nevidljivih geoloških naslaga na kojima one počinjavaju. Isto tako, vi ste osuđeni da živite na dubokim slojevima eksploziva koji se s vremena na vreme pali upravo iskrama tih vaših ljubavi i vaše ognjene i svirepe osećajnosti. Možda je vaša najveća nesreća baš u tome što i ne slutite koliko mržnje ima u vašim ljubavima i zanosima, tradicijama i pobožnostima. I kao što tle na kom živimo prelazi, pod uticajem atmosfere vlage i toplote, u naša tela i daje im boju i izgled, i određuje karakter i pravac našem načinu života i našim postupcima – tako isto silna, podzemna i nevidljiva mržnja na kojoj živi bosanski čovek ulazi neprimetno i zaobilazno u sve njegove, i najbolje, postupke. Poroci rađaju svuda na svetu mržnju, jer troše a ne stvaraju, ruše a ne grade, ali u zemljama kao što je Bosna – i vrlin govore i deluju često mržnjom. Kod vas asketi ne izvlače ljubav iz svoje askeze, nego mržnju na sladostrasnike; trezvenjaci mrze one koji piju, a u pijanicama se javlja ubilačka mržnja na ceo svet. Oni koji veruju i vole – smrtno mrze one koji ne veruju ili one koji drugačije veruju i drugo vole. I, na žalost, često se glavni deo njihove vere i njihove ljubavi troši u toj mržnji. (Najviše zlih i mračnih lica može čovek sresti oko bogomolja, manastira i tekija.) Oni koji tlače i

eksploatišu ekonomski slabije, unose u to još i mržnju, koja tu eksploataciju čini stotruko težom i ružnijom, a oni koji te nepravde podnose, maštaju o pravdi i odmazdi, ali kao o nekoj osvetničkoj eksploziji koja bi, kad bi se ostvarila po njihovoj zamisli, morala da bude takva i tolika da bi raznela i tlačenog zajedno sa tlačiteljem. Vi ste, u većini, navikli da svu snagu mržnje ostavljate za ono što vam je blizu. Vaše su voljene svetinje redovno iza trista reka i planina, a predmeti vaše odvratnosti i mržnje tu su pored vas, u istoj varoši, često sa druge strane vašeg avlijskog zida. Tako vaša ljubav ne traži mnogo dela, a vaša mržnja prelazi vrlo lako na delo. I svoju rođenu zemlju vi volite, žarko volite, ali na tri-četiri razna načina koji se među sobom isključuju, smrtno mrze i često sudaraju. U nekoj Mopasanovoj pripovesti ima jedan dionizijski opis proleća koji se završava rečima da bi u takve dane po svim uglovima trebalo izlepiti oglase: Građanine francuski, proleće je, čuvaj se ljubavi! Možda bi u Bosni trebalo opominjati čoveka da se na svakom koraku, u svakoj misli i svakom, i najuzvišenijem čuva mržnje, urođene, nesvesne, endemične mržnje. Jer u toj zaostaloj i ubogoj zemlji, u kojoj žive zbijeno četiri razne vere, trebalo bi četiri puta više ljubavi, međusobnog razumevanja i snošljivosti nego drugim zemljama. A u Bosni je naprotiv, nerazumevanje, koje povremeno prelazi u otvorenu mržnju, gotovo opšta karakteristika stanovnika. Između raznih vera jazovi su tako duboki da samo mržnja uspeva ponekad da ih pređe. Znam da mi se na to može odgovoriti, i sa dosta prava, da se u tom pogledu ipak primećuje izvestan napredak, da su ideje XIX veka i ovde učinile svoje, a da će sada posle oslobođenja i ujedinjenja sve ići mnogo bolje i brže. Bojim se da nije sasvim tako. (Ja sam, čini mi se, za ovo nekoliko meseci dobro video strašne međusobne odnose među ljudima raznih vera i raznih narodnosti u Sarajevu!) Štampaće se i govoriće se svuda i svakom prilikom: Brat je mio, koje vere bio, ili Ne pita se ko se kako krsti, neg čija mu krvca grije prsi. Tude poštuj, a svojim se diči, Integralno narodno jedinstvo ne poznaje verskih ni plemenskih razlika. Ali oduvek je u bosanskim građanskim krugovima bilo dosta lažne građanske učtivosti, mudrog varanja sebe i drugih zvučnim rečima i praznim ceremonijalom. To prikriva kako – tako

mržnju, ali je ne uklanja i ne sprečava u rastenju. Bojim se da i pod pokrovom svih savremenih maksima mogu u tim krugovima da dremaju stari nagoni i kainski planovi, i da će živeti dok god ne budu potpuno izmenjene osnove materijalnog i duhovnog života u Bosni. A kad će doći to vreme, i ko će imati snage da to izvede? Jednom će doći, ja u to verujem, ali ovo što sam video u Bosni ne ukazuje na to da se tim putem već sada ide. Naprotiv. Ja sam o tome razmišljao, naročito poslednjih meseci, kad sam se još borio sa odlukom da zauvek napustim Bosnu. Razumljivo je da ne spava dobro čovek koji se nosi takvim mislima. I ja sam ležao pored otvorenog prozora u sobi u kojoj sam se rodio, napolju je šumela Miljacka naizmenice sa vetrom rane jeseni u još obilnom lišću. Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje glasove sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi, brojao sam) i tek tada se javi nešto slabijim ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava svoja dva sat posle ponoći. Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat – kula kod Begove džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetinjskih turskih sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta! Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom, a koliko po eškenaskom računanju. Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i posprema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom. Tu specifičnu bosansku mržnju trebalo bi proučavati i pobijati kao opaku i duboko ukorenjenu bolest. I ja verujem da bi strani naučnici dolazili u Bosnu da proučavaju mržnju, kao što proučavaju lepru, samo kad bi mržnja bila isto tako, priznat izdvojen i klasificiran predmet proučavanja kao što je lepra. Pomišljao sam da se i sam bacim na izučavanje te mržnje i, analizirajući je i iznoseći na svetlost dana, da doprinesem njenom uništenju. Možda je to i bila moja dužnost, jer ja sam,

iako po poreklu stranac, u toj zemlji ugledao, što se kaže, svetlost dana. Ali posle prvih pokušaja i dužeg razmišljanja uvideo sam da nemam sposobnosti ni snage za to. Od mene bi se kao i od svih ostalih tražilo da stanem na jednu stranu, da budem mržen i da mrzim. A ja to nisam hteo ni umeo. Možda bih, ako tako mora biti, i pristao još da padnem kao žrtva mržnje, ali da živim u mržnji i sa mržnjom, da učestvujem u njoj, to ne mogu. A u zemlji kao što je sadašnja Bosna, onaj koji ne ume ili, što je još više i teže, onaj koji svesno neće da mrzi, uvek je pomalo tuđin i izrod, a često mučenik. To važi i za vas, rođene Bosance, a pogotovo za čoveka došljaka. – I tako sam ja jedne od tih jesenskih noći, slušajući čudna dozivanja tih raznovrsnih i raznoglasnih sarajevskih tornjeva, zaključio da ne mogu ostati u svojoj drugoj domovini Bosni, da ne treba u njoj da ostanem. Ja nisam toliko naivan da tražim u svetu varoš u kojoj nema mržnje. Ne, meni treba samo mesto u kome ću moći živeti i raditi. Ovde to ne bih mogao. Ti ćeš sa podsmehom, možda i sa prezirom, ponoviti svoju reč o mom bežanju iz Bosne. Ovo moje pismo neće imati snage da ti moj postupak objasni i opravda, ali izgleda da u životu ima prilika kad važi drevno latinsko pravilo: No nest salus nisi in fuga. (Samo u bežanju je spas.) I molim da mi veruješ samo toliko: da ne bežim od svoje čovečanske dužnosti, nego zato da bih mogao da je potpuno i nesmetano izvršim. Tebi i našoj Bosni želim u novom narodnom i državnom životu svaku sreću! Tvoj M.L.

Prošlo je desetak godina. Retko sam se sećao druga iz detinjstva, i već bih ga potpuno zaboravio da me osnovna misao njegovog pisma nije s vremena na vreme podsećala na njega. Negde oko 1930. saznao sam sasvim slučajno da se dr Maks Levenfeld zadržao u Parizu, da u predgrađu Neji ima rasprostranjenu praksu, i da je u našoj koloniji i među jugoslovenskim radnicima poznat kao naš doktor koji radnike i studente besplatno pregleda i, kad treba, sam im nabavlja lekove. Prošlo je opet sedam – osam godina. Jednog dana, opet slučajno, saznao sam za daljnju sudbinu ovog mog druga. Kad je u Španiji počeo građanski rat, on je napustio sve i otišao kao dobrovoljac u republikansku vojsku. Organizovao je previjališta i bolnice, proćuo se svojom revnošću i znanjem. Početkom 1938. godine nalazio se u

jednom malom aragonskom gradiću čije ime niko od naših nije umeo pravo izgovoriti. Na njegovu bolnicu izvršen je vazdušni napad u po bela dana i on je poginuo zajedno sa gotovo svim svojim ranjenicima. Tako je završio život čovek koji je pobe­gao od mržnje.

Ivo Andrić
1946